

ISSN 0453-8048

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 939

Серія: Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки

Випуск 14

Серія започаткована 1996 року

Харків 2011

УДК [193+130,2](477)(06)
ББК 63.3(4 Укр.)+71.05
В38

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №2 від 25 лютого 2011 р.)

Вісник включає статті та матеріали, підготовлені викладачами і науковцями Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна і Східного інституту українознавства ім. Ковальських. Головна увага приділена дослідженню особливостей історіографічного процесу, методологічним питанням, історії та культури України IV – XX ст., регіональним студіям.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. В.В. Кравченко (відп. ред),
д. іст. н., проф. В.І.Танцюра (заст. відп. ред.),
д. іст. наук, проф. Д.М. Чорний (відп. секр.),
д. іст. н., проф. В.А. Греченко;
д. іст. н., проф. В.В. Калініченко,
д. іст. н., проф. Р.І. Киричок,
д. іст. н., проф. В.В. Лантух,
д. іст. н., проф. В.В. Петровський,
к. іст. наук, проф. В.І. Семененко,
д. ф. н., проф. Я.М. Білик,
д. ф. н., проф. Н.С. Корабльова,
д. ф. н., проф. О.М. Куць,
д. ф. н., проф. І.З. Цехмістро,
д. ф. н., проф. І.В. Карпенко,
д. іст. н. проф. С.О. Наумов,
д.ф.н., проф. Л.В. Стародубцева.,
к. ф. н., доц. М.В. Чугуєнко.

Адреса редакційної колегії: 61077, м. Харків, пл.Свободи,6, ХНУ,
кафедра українознавства кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: siu@univer.kharkov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696ПР від 04.10.2006 р.

Статті прорецензовано

Видається за сприяння Східного інституту українознавства ім. Ковальських.

ЗМІСТ

ІСТОРІОГРАФІЯ, ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ IV-XX СТ.

Пархоменко М. В.

Стародавні пам'ятки житлових будинків на території сучасної України (на прикладі візантійського Херсона) 7

Чугуй Т. О.

Роль і значення діяльності перших Ростиславовичів у розвитку державотворчих процесів у Галицькому князівстві 13

Ісаєв Т. О.

Московська сторожова служба на території Південної Слобожанщини в XVI ст. 22

Маслов М. П.

Кустарна металообробка як важлива складова соціально-економічного розвитку України у другій половині XIX – першій третині XX ст. 33

Домановська М. Є.

Василь Карлович Надлер (1840-1894) як візантиніст 39

Чорний Д. М.

Перший Всеросійський з'їзд представників міст з питань поліпшення міських фінансів про виділення міст в самостійні земські одиниці: обговорення концепції та програми дій 49

Калініченко В. В.

Оренда землі в українському селі в роки НЕПУ (1921-1929 рр.) 54

Олянич В. В.

Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР у 20-х рр. XX ст. 66

Домановський А. М.

Проблеми візантиністики у дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2007-2009 рр. 72

Удовенко Л. О.

Значення та роль антропонімів у мові творів красного письменства (на матеріалі історичного роману Павла Загребельного «Диво») 93

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

Альков В. А.

У боротьбі за відвідувача: становлення прийомів комерційної діяльності в закладах дозвілля м. Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. 102

Полякова Ю. Ю.

Гастролюї єврейської трупи Фішзона у Харкові на початку XX століття 110

Подгорна О. Б.

Фінансово-економічне становище монастирів Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. 118

Соколовська Ю. В.

Ольгинський притулок у Харкові в кінці XIX – на початку XX століть 124

Логовський І. М.

Діяльність земських органів влади Харківської губернії з впровадження та розвитку на селі земського взаємного страхування від вогню (друга половина XIX ст.) 130

Устименко О. М.

Харківська радянська школа-інтернат для незрячих дітей у міжвоєнний період (20 – 30-ті рр. XX ст.) 137

Протасова І.

Питання про статус кримськотатарського народу: міжнародні норми про «корінні народи» та дискусії в сучасній українській історіографії 141

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ, ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА УКРАИНЫ IV- XX СТ.

Пархоменко М. В.

Древние памятники жилых строений на территории современной Украины
(на примере византийского Херсона)..... 7

Чугуй Т. А.

Роль и значение деятельности первых Ростиславовичей в развитии державообразующих
процессов в Галицком княжестве 13

Исаев Т. А.

Московская сторожевая служба на территории Южной Слобожанщины в XVI в. 22

Маслов Н. П.

Кустарная металлообработка как важная составляющая социально-экономического
развития Украины во второй половине XIX – первой трети XX ст. 33

Домановская М. Е.

Василий Карлович Надлер (1840-1894) как византист 39

Калиниченко В. В.

Аренда земли в украинском селе в годы нэпа (1921-1929 гг.)..... 49

Черный Д. Н.

Первый Всероссийский съезд представителей городов по вопросам улучшения
городских финансов о выделении городов в самостоятельные земские единицы:
бсуждение концепции и программы действий 54

Олянич В. В.

Создание и деятельность кооперативов кустарей-предпринимателей
в СССР в 20-е гг. XX в. 66

Домановский А. Н.

Проблемы византистики в диссертационных исследованиях, защищенных
в Украине в 2007–2009 гг. 72

Удовенко Л. О.

Значение и роль антропонимов в языке произведений художественной литературы
(по материалам исторического романа Павла Загребельного «Диво»)..... 93

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Альков В.А.

В борьбе за посетителя: становление приемов коммерческой деятельности
в учреждениях досуга г. Харькова в конце XIX – начале XX в. 102

Полякова Ю. Ю.

Гастроли еврейской труппы Фишзона в Харькове в начале XX века 110

Подгорная Е. Б.

Финансово-экономическое положение монастырей Харьковской епархии
второй половины XIX – начале XX в. 118

Соколовская Ю. В.

Ольгинский приют в Харькове в конце XX – в начале XX века..... 124

Логовский И. Н.

Деятельность земских органов власти Харьковской губернии по внедрению и развитию
в сельской местности земского взаимного страхования от огня (вторая половина XIX в.) 130

Устименко А. Н.

Харьковская советская школа-интернат для слепых детей в межвоенный
период (20 – 30-е гг. XX в.)..... 137

Протасова И.

Проблема статуса крымскотатарского народа: международные нормы
о «коренных народах» и дискуссии в современной украинской историографии..... 141

CONTENT

HISTORIOGRAPHY, HISTORY AND CULTURE OF UKRAINE IV – XX CENTURIES

Parhomenko M. V.

Ancient Monuments of Residential Buildings in Territory of Modern Ukraine
(on an Example of the Byzantine Cherson) 7

Chuguy T. O.

The Role and Significance of the Activity of the First Rostislavs in the Development
of State-forming Processes in Galitch Principality 13

Isaev T. O.

Guard Service of the Moscow State on the Territory of South Slobozhanshchina in the 16 century 22

Maslov M. P.

Handicraft Metal-Working as an Important Part of Socio-Economic Development of Ukraine
at the Second Half of 19 – the First Third of 20 century 33

Domanovskaya M. Y.

Vasily Karlovich Nadler (1840-1894) as a Byzantinist 39

Chorniy D. M.

The First All-Russian Congress of Cities Concerning Improvement of the Urban Finances
About Separation of Cities to a Distinct Administrative Units: Discussion
of Conception and Program of Actions 49

Kalinichenko V. V.

The Land Lease in Ukrainian Village During the NEP (1921-1929) 54

Olyanych V. V.

Establishment and Operation of Cooperatives Handicraftsman Entrepreneurs
in the USSR in the 20's XX century 66

Domanovsky A. M.

The Problems of Byzantine Studies in the Dissertational Researches, Protected
in Ukraine within 2007–2009 72

Udovenko L. A.

A Value and a Role of Antroponimes in a Language of Fiction Products (on Basis
of Paul Zagrebelny's Historical Novel «The Miracle») 93

REGIONAL STUDIES

Alkov V. A.

In the Struggle for a Visitor: the Formation of the Methods of the Commercial Activity
in the Leisure Institutions of Kharkiv City at the Late 19th to the Early 20th Century 102

Poliakova Yu. Yu.

Guest Performance of Fischson's Jewish Theater Company in Kharkiv in the early 20th century 110

Podgornaya E. B.

Financial and Economic Position of Monasteries of the Kharkiv Diocese
of late 19th – early 20th centuries 118

Sokolovska U. V.

Kharkiv Olga Shelter in the late 19th – early 20th century 124

Logovskiy I. M.

Activities of County Government Kharkiv Province in the Implementation and Development
of Provincial Mutual Insurance Against Fire (second half of the 19th century) 130

Ustimenko A. N.

Kharkiv Soviet Boarding School for Blind Children During the Interwar
Era (20-30-ties of 20th Century) 137

Protasova I.

The Question of Crimean Tatar People's Status: International Norms for
the «Indigenous People» and Discussions Within Modern Ukrainian Historiography 141

УДК 373.018.54-056.262(477.54)«192\193»

О. М. Устименко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ХАРКІВСЬКА РАДЯНСЬКА ШКОЛА-ІНТЕРНАТ ДЛЯ НЕЗРЯЧИХ ДІТЕЙ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (20 – 30 -ТІ РОКИ ХХ СТ.)

У статті досліджено соціальний та культурний аспект історії Харківської радянської школи-інтернату для сліпих дітей у міжвоєнний період (20 – 30-ті роки ХХ ст.), зміни в її роботі. Проведено аналіз інноваційних тифлопедагогічних методів виховання та навчання, пристосування до подальшої трудової діяльності учнів.

Ключові слова: незрячі, повсякденність, школа-інтернат, учні, виховання, тифлопедагогіка.

В статье исследованы социальный и культурный аспекты истории Харьковской советской школы-интерната для слепых детей в межвоенный период (20 – 30-е годы ХХ в.), изменения в её работе. Проведён анализ инновационных тифлопедагогических методов воспитания и обучения, приспособления к дальнейшей трудовой деятельности учеников.

Ключевые слова: незрячие, повседневность, школа-интернат, ученики, воспитание, тифлопедагогика.

The social and cultural aspects of history of the Kharkiv soviet boarding school for blind children during the interwar era (20-30-ties of 20th century), changes in its work were investigated. The analysis of innovational methods of tiflopedagogics in the teaching and upbringing, adaptation for a further pupils' working activity has been done.

Key words: the blind, everyday life, boarding school, pupils, upbringing, tiflopedagogics.

Історія Харківської радянської школи-інтернату ім. В. Г. Короленка для сліпих дітей та взагалі вивчення життя незрячих на Харківщині в радянський період є актуальною проблемою, оскільки спеціальних наукових досліджень з цієї теми немає, існують лише фрагментарні напрацювання популярного характеру. Дослідження історії Харківської школи-інтернату для сліпих дітей є важливим в контексті вивчення історії розвитку спеціальної освіти для незрячих на Харківщині. Крім того, вивчення історії спеціальної школи-інтернату ім. В. Г. Короленка для сліпих дітей є важливим в плані дослідження історії соціального забезпечення незрячих в радянській Україні у міжвоєнний період (20 – 30-ті роки ХХ ст.).

У радянський період вивченню тематики виховання та навчання незрячих приділялося дещо більше уваги, ніж у дореволюційній історіографії. На території УРСР на 1941 р. спеціальні навчальні заклади для незрячих були у Харкові, Києві, Одесі та Славянську. У наукових роботах приділяється увага вивченню психології незрячих, методиці їх виховання та навчання, разом із цим вивчається й історія спеціальних навчальних закладів для незрячих [6]. Тут варто зазначити, що значна кількість робіт з історії Харківської радянської школи-інтернату публікувалися у спеціальному рельєфно-крапковому журналі «Заклик». Протягом усього радянського періоду в цьому журналі час від часу з'являлися статті і про Харківську радянську школу-інтернат. У них висвітлювалися різні моменти з життя школи-інтернату, а саме: досягнення в спорті, навчанні, трудовому вихованні незрячих, діяльності гуртків, духового оркестру та життя незрячих при УТосі (Українському товаристві сліпих) тощо, але ці статті не були науковими, а швидше науково-популярними і були написані учнями або вчителями подібних шкіл-інтернатів, тому викладений матеріал був досить поверховим.

О. І. Скороходовою докладно вивчено унікальну методику виховання та навчання сліпоглухонімих у Харківській школі-інтернаті, розроблену професором А. І. Соколянським [7].

Слід відмітити роботу М. П. Морозової [6], у якій охоплюється значний період історії Харківської радянської школи-інтернату від моменту виникнення і до кінця 80-х років ХХ ст. Але ця робота написана в науково-популярному, а не у власне науковому стилі.

Важко переоцінити роботи співробітників АПН СРСР, присвячені основам тифлопедагогіки та тифлодидактики [3], методам навчальної роботи з незрячими [4; 5]. У цих працях висвітлено основи тифлопедагогіки та теорії навчання сліпих і слабозорих, подано методологічні, природничонаукові і психологічні основи постановки цієї науки в СРСР, з'ясовано відмінності радянської системи навчання незрячих порівняно із системою навчання в західних країнах. Для вивчення психології, повсякденних та трудових особливостей життя незрячих корисними є праці К. Бюрклена [1], М. І. Земцової [2], А. Г. Литвака [8] та ін.

Але, жодного комплексного спеціального дослідження, присвяченого історії Харківської гімназії-інтернату для сліпих дітей, до сьогоднішнього дня не з'явилося.

Завданнями даної статті є вивчення змін у Харківській радянській школі-інтернаті для сліпих дітей та аналіз інноваційних тифлопедагогічних методів виховання та навчання і пристосування до подальшої трудової діяльності учнів школи-інтернату. Під час дослідження було залучено широке коло джерел, більшість із яких неопубліковані та вперше вводяться в науковий обіг. Джерельну базу даної статті можна поділити на два типи: писемні та фотодокументи. Значна частина документів указаних типів міститься в Державному архіві Харківської області (ДАХО) та в музеї Харківської обласної гімназії-інтернат для сліпих (МХОГІС). Писемні джерела становлять основу джерельної бази статті. Це діловодна документація, актові джерела, періодика.

До аналізу залучено й мемуарну літературу, зокрема спогади випускників та співробітників радянської школи-інтернату. Безперечно, це джерело є суб'єктивним, у спогадах автор є в центрі подій, оскільки мемуари пишуться уже через тривалий час, багато дрібниць забувається, а то й навмисно замовчується, і звичайно проблеми чи ситуації викладаються під кутом зору автора. Таке джерело є доволі специфічним, бо шрифт Брайля дуже погано зберігається протягом тривалого часу. Крапки просто зтираються і стають дуже погано розбірливими, а майже вся мемуарна література про радянську школу-інтернат написана від руки таким шрифтом. З другого боку, цей вид джерел є унікальним: тут зображується повсякденне життя учнів радянської школи-інтернату з їх проблемами, радостями, переживаннями тощо. Як приклад, можна навести спогади учениці радянської школи-інтернату для сліпих дітей О. І. Скороходової [7]. Слід зазначити, що лише спогади О. І. Скороходової були опубліковані. Інші ж спогади зберігаються у фондах МХОГІС.

Певну цінність мають епістолярні матеріали. Переписка між учнями радянської школи-інтернату велася під час канікул. Збереглися і деякі листи вчителів та вихователів. Такі листи мають велике інформативне навантаження, оскільки вчителі писали не тільки про власні проблеми, а і про проблеми школи-інтернату, описували різні цікаві випадки з повсякденного життя в радянській школі-інтернаті. Дані листи також зберігаються у фондах МХОГІС. Фотодокументи є досить інформативним джерелом, хоча і відіграють в основному допоміжну ілюстративну роль. За допомогою фотодокументів передається колорит того часу.

Історію Харківської радянської школи-інтернату у міжвоєнний період слід починати з постанови РНК РРФСР від 10 грудня 1919 р., згідно з якою навчання незрячих дітей входило до загальнодержавної системи освіти [12]. Почалася реалізація плану перебудови системи навчання дітей з дефектами зору. Велику роль у цій справі відіграв Перший з'їзд діячів із боротьби з дитячою дефектністю, який проходив з 24 червня по 2 липня 1920 р. Значна заслуга перших організаторів народної просвіти В. М. Бонч-Бруєвича, Н. К. Крупської, А. В. Луначарського, які залучили до створення нової спеціальної школи для незрячих, досвідчених тифлопедагогів: Г. М. Мельникова, А. М. Щербину, П. П. Блонського, А. С. Виготського та ін.

24 січня 1922 р. постановою РНК УСРР Харківській радянській школі-інтернату присвоєно ім'я В. Г. Короленка. Цього ж року за рішенням Наркомпросу України школа-інтернат разом із дитячим садком була перетворена в дитячий будинок для незрячих дітей [14].

У 1923 р. у школі-інтернаті створена піонерська організація – юні спартаківці, а в 1925 р. – юні піонери. В 1926 р. при школі-інтернаті діяла типографія, котра друкувала рельєфно-крапковим шрифтом Брайля підручники і художню літературу [6, с. 30].

Завдяки клопотанням завідувача школи-інтернату В. П. Полевського було розширено заняття учнів ремеслами в шкільних майстернях, стали до роботи ткацькі верстати, що давало можливість забезпечити всіх вихованців взуттям, одягом та ін. Так, крім навчальних предметів, учні засвоювали

такі ремесла: в'язали панчохи, шили білизну, чоботи, ремонтували взуття та плели корзини, виготовляли щітки та мітли [13]. Учні школи-інтернату, працюючи в майстернях, отримували кваліфікацію, могли працювати на заводах, але працевлаштовувалися самостійно [11].

У 1932 р. школа-інтернат була передана у ведення міського відділу народної освіти. А в 1934 р. — реорганізована в семирічну за програмою масових загальноосвітніх шкіл [13].

У школі часто організовувалися зустрічі з відомими людьми міста: акторами, ветеранами партії, першими комсомольцями, а одного разу в школі-інтернаті побував Г. П. Петровський, він подарував дітям ламповий приймач і декілька детекторних. Відвідували школу-інтернат і А. Є. Макаренко, відомі письменники О. Іваненко, М. Пригара, О. Донченко [6, с. 39].

У Харківській радянській школі-інтернаті з 1920 р. по 1937 р. займався тифлопедагогікою (з акцентом на закономірності навчання та виховання сліпоглухонімих) видатний радянський дефектолог І. А. Соколянський, серед його учениць була О. І. Скороходова, котра, будучи сліпоглухонімою, стала старшим науковим співробітником інституту дефектології АПН СРСР, кандидатом педагогічних наук.

О. І. Скороходова неодноразово зустрічалась з вихованцями Харківської школи-інтернату, підтримувала тісні контакти з учителями і вихователями [7, с. 19], але в своїх спогадах лише частково згадує ті часи, коли вона проживала у Харкові, а школу-інтернат майже не згадує, хоча там вона пережила весь тяжкий час німецької окупації.

Тифлопедагогіка є наукою про попередження, подолання й усунення труднощів, обумовлених розладами зору і їхніх наслідків, вона з'ясовує закономірності виникнення, подолання й усунення цих труднощів. А зменшення або ж перебільшення особливостей та труднощів навчання і виховання, обумовлених розладами зору та їх наслідків, неприпустимі й шкідливі [3, с. 8].

У Харківській радянській школі-інтернаті для сліпих дітей підкреслювали необхідність боротьби з труднощами і вважали, що ця боротьба буде успішною, якщо в організованому педагогічному процесі будуть правильно враховані всі своєрідності умов і можливості зміни цих умов у потрібному напрямі [6, с. 43].

Методи навчання у Харківській радянській школі-інтернат у міжвоєнний період були такі: 1) бесіда; 2) усний виклад; 3) робота з підручниками і додатковими матеріалами до підручників; 4) письмові роботи; 5) демонстрації та екскурсії; 6) систематичні спостереження і лабораторні роботи; 7) моделювання і графічні роботи; 8) усна мова при навчанні праці; 9) конкретизація в роботах із праці; 10) формування умінь і навичок у роботах із праці [3, с. 360].

Усі методи знаходяться в тісному взаємозв'язку. Активізація методів і застосування засвоєного на практиці дуже важливі для проведення робіт із праці, а роботи з праці підвищують активність незрячих учнів і допомагають застосовувати на практиці те, що засвоєно. Харківська радянська школа-інтернат була провідним у СРСР спеціальним навчальним закладом, де застосовувались найінноваційніші тифлопедагогічні методи свого часу. Зразком для наслідування була тифлопедагогічна система, розроблена видатним радянським тифлопедагогом, членом АПН СРСР Б. І. Коваленком [6, с. 5-6].

Як приклад втілення в життя інноваційних тифлопедагогічних методів викладання та навчання незрячих у Харківській радянській школі-інтернаті можна назвати такі моменти життя учнів школи-інтернату: в ці роки школа-інтернат розширює зв'язки з виробництвом УтоС, з культурним життям міста, з оточуючою дійсністю. Організовувалися екскурсії на підприємства міста, в колонію імені А. С. Макаренка, в парк імені Горького та сад імені Шевченка, діти ознайомлювалися з історичними місцями, в радянській школі-інтернаті проводилися тематичні вечори, плідно працював драматичний гурток. Школа-інтернат навіть придбала свою пересувну кіноустановку, і учні переглядали кінофільми, які були в дусі того часу: «Чапаєв», «Броненосець Потьомкін» та інші. Фільми коментувала піонервожата, але фільми були ще без звуку, тому такі заходи можна розглядати лише як суто популістські, та і кіноустановку можна було б і не вмикати, а просто вислухати коментарій до фільму. Також великою популярністю користувався духовий оркестр, до складу якого входило 40 учнів школи-інтернату [6, с. 62].

На відміну від загальної педагогіки, бесіди в радянській школі-інтернаті були поставлені на перше місце як більш простий метод порівняно з усним викладом. У загальній педагогіці в переліку

методів усний виклад звичайно обмежено усним викладом учителя. В Харківській школі-інтернаті це обмеження не вносилося, тому що в школі-інтернаті для сліпих усний виклад учня мав особливе значення [3, с. 360].

Демонстрації й екскурсії, а також систематичні спостереження і лабораторні роботи об'єднані попарно, хоча в деяких курсах загальної педагогіки вони даються окремо. Об'єднання проведене через те, що попарно об'єднані методи мають між собою багато спільного. У даному переліку надане моделювання, що об'єднане з графічними роботами. Моделювання в школі-інтернат для сліпих особливо потрібне і воно має спільні риси з графічними роботами, що вимагають великої уваги [3, с. 360].

На методах навчання праці варто зупинитися трохи докладніше в зв'язку з особливою їх важливістю, оскільки більшість випускників радянських шкіл-інтернатів після закінчення навчальних закладів йшли працювати на підприємства системи УТОС. У роботах із праці використовується як усна, так і письмова форма мови вчителя й учнів, спрямована на з'ясування того, що і як потрібно зробити під час навчання праці [3, с. 361]. Метод конкретизації під час навчання праці має своєрідні форми — безпосередній показ роботи, зразків, застосування технічних моделей, технічних креслень.

Вчитель допомагав незрячому учню виконати необхідні рухи, показуючи потрібні рухи на собі, на інших учнях. Пропонував учню виконати роботу зі зразком самостійно. Виконати зразок того, що потрібно зробити, але з більш легкого для роботи матеріалу. Вчитель не тільки давав учню технічні моделі і креслення, за якими що-небудь пропонувалося зробити, але, коли це потрібно, пропонував учню до початку роботи приготувати модель креслення того, що він буде виготовляти. Застосовувалися цілі й розбірні зразки, моделі і креслення [3, с. 361].

Таким чином, Харківська радянська школа-інтернат для сліпих дітей була передовим закладом освіти для людей з особливими потребами, забезпечуючи їм навчання та виховання за допомогою найінноваційніших методів свого часу й через це ефективно соціально адаптувала своїх вихованців до життя у тогочасному суспільстві.

Література

1. Бюрклен К. Психология слепых / К. Бюрклен — М.: Знание, 1934. — 74 с.
2. Земцова М. И. Пути компенсации слепоты в процессе познавательной и трудовой деятельности / М. И. Земцова. — М.: Знание, 1965. — 143 с.
3. Коваленко Б. И. Тифлопедагогика. Вып. 1. Основы тифлопедагогики та тифлодидактики / Б. И. Коваленко, Н. Б. Коваленко. — М.: АПН РСФСР, 1962. — 416 с.
4. Коваленко Б. И. Тифлопедагогика. Вып. 2. Методы учебной работы на уроке в школах для слепых и слабовидящих детей / Б. И. Коваленко, Н. Б. Коваленко, Н. И. Куличева. — М.: Педагогика, 1975. — 248 с.
5. Коваленко Б. И., Коваленко Н. Б., Куличева Н. И. Тифлопедагогика. Вып. 3. Формы учебной работы в школах для слепых и слабовидящих детей / Б. И. Коваленко, Н. Б. Коваленко, Н. И. Куличева. — М.: Педагогика, 1975. — 130 с.
6. Морозова М. П. История Харьковской средней школы-интерната для слепых детей им. В. Г. Короленко / М. П. Морозова. — Черновцы: Б. и. 1998. — 144 с.
7. Скороходова О. И. Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир / О. И. Скороходова. — М.: Педагогика, 1972. — 92 с.
8. Литвак А. Г. Очерки психологии слепых и слабовидящих / А. Г. Литвак. — Л.: Знание, 1972. — 256 с.
9. Державний архів Харківської області. Ф. 4695. Оп. 1. Спр. 473. Архів Харківської Радянської школи-інтернат для сліпих (1949 р.), 47 арк.
10. Музей Харківської обласної спеціальної гімназії-інтернат для сліпих дітей ім. В. Г. Короленка (МХОГІС). Горський В. Спогади. Зошит 4.
11. МХОГІС. Слєпцов І. В. Спогади. Зошит 2.
12. МХОГІС. Стенд № 1.
13. МХОГІС. Стенд № 2.
14. МХОГІС. Стенд № 4.